

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Monuments on the horizon : the formation of the barrow landscape throughout the 3rd and the 2nd millennium BCE

Bourgeois, Q.P.J.

Citation

Bourgeois, Q. P. J. (2013, January 10). *Monuments on the horizon : the formation of the barrow landscape throughout the 3rd and the 2nd millennium BCE*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20381>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20381>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20381> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bourgeois, Quentin

Title: Monuments on the horizon : the formation of the barrow landscape throughout the 3rd and 2nd millennium BC

Date: 2013-01-10

Samenvatting (Dutch summary)

Het grafritueel in het 3de en 2de millennium voor onze jaartelling wordt gekenmerkt door het bouwen van zichtbare grafmonumenten. Gedurende deze twee millennia werden duizenden heuvels van plaggen opgeworpen, die allen een graf bedekken. Over heel Noord-West Europa zijn tienduizenden van deze grafmonumenten nog steeds zichtbaar in het hedendaagse landschap. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat ze al meer dan honderd jaar de basis van onze kennis over het Laat-Neolithicum en de Bronstijd vormen. Er zijn er honderden opgegraven en we weten vaak vrij goed wat er in zo'n grafheuvel ligt.

Deze honderden en duizenden grafheuvels liggen verspreid door het landschap en in vele gevallen vormen ze uitgebreide zones met grafmonumenten; zogenaamde grafheuvellandschappen. Dit zijn plekken in het landschap waar los verspreid tientallen (groepen) grafmonumenten liggen. Deze zones kunnen soms verschillende vierkante kilometers bedekken. Toch is het vrij moeilijk om dit soort verspreidingen van grafheuvels te begrijpen. Waarom liggen sommige grafheuvels bijvoorbeeld in kleine rijen, terwijl anderen weg van deze structuren liggen? Centraal in dit proefschrift staat de vraag hoe het grafheuvellandschap ontstond en hoe het door de tijd heen ontwikkelde.

Het is duidelijk dat het grafheuvellandschap een palimpsest is, waar gedurende duizenden jaren heuvels aan toegevoegd werden en waar inmiddels duizenden heuvels zijn verdwenen. Het palimpsest karakter van grafheuvellandschappen maakt het moeilijk om dit soort landschappen te begrijpen. In eerdere studies is zelden rekening gehouden met de betekenis en de implicaties van dit palimpsest-karakter. In veel gevallen benaderde men grafheuvellandschappen retrospectief, vanuit de eind-situatie, zonder rekening te houden met de complexe ontstaansgeschiedenis van het grafheuvellandschap (Hoofdstuk 2).

Een gedetailleerde analyse van de chronologie van grafheuvellandschappen toont dat er verschillende periodes zijn waarin grafheuvels gebouwd werden (Hoofdstuk 3). Een hernieuwde analyse van alle beschikbare ¹⁴C dateringen toont verschillende periodes waarin de bouw van grafheuvels varieerde in intensiteit. De vroegste grafheuvels werden gebouwd rond 2900-2800 v.Chr. Gedurende 800 à 900 jaar werden er continu nieuwe heuvels aan het grafheuvellandschap toegevoegd. Na deze periode van intensieve grafheuvelbouw volgde een periode van 200 jaar (de Vroege Bronstijd) waarin er bijna geen nieuwe grafheuvels gebouwd werden. Er zijn wel aanwijzingen dat eerdere monumenten nog herkend werden als dusdanig en dat er herbegraven werd in deze bestaande monumenten.

Na deze afname in grafheuvelbouw werden in een relatief korte periode weer honderden grafheuvels gebouwd (met name de periode tussen 1800 en 1400 v.Chr.). Waar er eerder nog een chronologisch onderscheid werd gemaakt tussen grafheuvels omgeven met ringsloten en grafheuvels omcirkeld met palenkransen, moet er op basis van een ¹⁴C analyse geconcludeerd worden dat deze vormen van grafheuvels grotendeels contemporain waren.

Na 1400 v.Chr. werden er weer aanzienlijk minder grafheuvels gebouwd dan in de periode daarvoor. Gedurende driehonderd jaar, tot de opkomst van urnenvelden, werden bijna geen nieuwe grafheuvels gebouwd, net als in de Vroege Bronstijd.

Deze veranderingen in grafritueel en de specifieke periodes waarin ze voorkomen reflecteren fundamentele veranderingen in de perceptie van grafheuvels en hun rol in het landschap.

Een belangrijk punt is wel dat grafheuvellandschappen die we nu nog kunnen onderzoeken millennia lang onderhevig zijn geweest aan kaartbeeldvormende processen (Hoofdstuk 4). Niet alleen zijn er continu grafheuvels aan toegevoegd, er zijn er ook duizenden verdwenen door natuurlijke en antropogene processen.

Een evaluatie van alle verstorende processen toont dat de ongeveer 4000 overgebleven grafheuvels in de Lage Landen, slechts een fractie zijn van de hoeveelheid heuvels die ooit gebouwd is. Natuurlijke processen, zoals erosie door rivieren en stuifzand, hebben zeker een rol gespeeld in het verdwijnen van vele grafheuvels. Daarnaast hebben menselijke activiteiten zoals landbouw en urbanisatie zonder twijfel ook een enorme impact gehad op het archeologische databestand. Met name in de zones rond steden en gehuchten waar zich *essen*, een typisch laat-middeleeuws landbouwsysteem, hebben ontwikkeld, vinden we nu bijna geen grafheuvels meer terug. Het merendeel van de grafheuvels dat hedendaags nog zichtbaar is ligt dan ook in zones die in de 19de eeuw nog bos of heide waren. Grote concentraties grafheuvels zijn nu slechts te vinden in natuurgebieden.

De hernieuwde chronologie en een analyse van de kaartbeeldverstorende patronen is toegepast op vier voorbeeldstudies (Hoofdstuk 5). Voor elk van deze studies is geprobeerd om de ontwikkeling van het grafheuvellandschap te ontrafelen. Er werden drie gebieden op de Veluwe geselecteerd (Epe-Niersen, Renkum en Ermelo) en één in de Kempen (Toterfout).

De analyses van deze vier voorbeeldstudies brachten vergelijkbare ontwikkelingen aan het licht. In alle drie de voorbeeldstudies op de Veluwe zijn lange rijen van grafheuvels aangetoond. Al deze rijen zijn aangelegd in het Laat-Neolithicum A, en kunnen worden gezien als de eerste funeraire structuren in het landschap. De gelijkenis tussen de verschillende rijen, in termen van lengte en de afstand tussen de heuvels, doet vermoeden dat ze onderdeel zijn van een bepaalde visie en een concept van grafheuvellandschappen dat typisch is voor het Laat-Neolithicum A.

Tijdens de klokbekerperiode worden de rijen verder uitgebouwd. Tegelijkertijd worden er verschillende heuvels in nieuwe gebieden aangelegd, waar voorheen nog geen grafheuvels aanwezig waren. In de voorbeeldstudies op de Veluwe is ook in enkele gevallen het hergebruik van bestaande grafheuvels vastgesteld, iets wat niet of nauwelijks voorkomt in de voorafgaande periode.

In de Vroege Bronstijd zijn er slechts sporadisch aanwijzingen van grafheuveldbouw en hergebruik van grafheuvels. In enkele grafheuvels zijn wel deposities van aardewerk aangetroffen, wat er op wijst dat men de heuvels nog steeds herkende en respecteerde.

Vanaf de Midden-Bronstijd nam grafheuveldbouw exponentieel toe. In een relatief korte tijdsspanne werden duizenden heuvels gebouwd. Met name nabij Ermelo en Toterfout kon worden vastgesteld hoe er in een relatief kort tijdsbestek vele nieuwe heuvels aangelegd werden. Niet alleen grafheuveldbouw nam opnieuw toe, maar ook het hergebruik van oudere monumenten. In zowat elke goed bewaarde en volledig opgegraven grafheuvel zijn secundaire graven en ophogingen daterende in de Midden-Bronstijd aangetroffen. Dit hergebruik beperkte zich niet alleen tot de oudere (Neolithische) heuvels, maar ook tot de nog maar kort daarvoor aangelegde grafheuvels. Vanaf omstreeks 1400 v.Chr. nam grafheuveldbouw opnieuw sterk af en zijn er maar sporadisch aanwijzingen voor de bouw van nieuwe grafheuvels. Pas rond 1100 v.Chr. werden er opnieuw grafheuvels gebouwd. Een belangrijk verschil met de vorige perioden is dat er vanaf dan alleen maar op bepaalde locaties in het landschap nieuwe heuvels werden gebouwd. Sommige van deze locaties ontwikkelden zich door de tijd heen tot grote urnenvelden, waarbij tientallen kleine heuveltjes aansluiten bij enkele oudere heuvels.

In Hoofdstuk 6 wordt ingegaan op de vraag wat de visuele rol van een grafheuvel in het landschap is. Een grafheuvel, hoe klein ook, markeert een bepaalde plek in het landschap. Nadat een heuvel eenmaal is opgeworpen blijft men deze locatie herkennen. Op deze manier transformeert een grafheuvel een plek in het landschap tot een betekenisvolle locatie.

Het opwerpen van een heuvel zorgt ervoor dat deze plek ook herkenbaar blijft. Dit is duidelijk naar voren gekomen in een GIS-studie waarbij grafheuvels gemiddeld beduidend zichtbaarder blijken te zijn dan elke andere locatie in het landschap. Verdere analyse toont wel dat we dit moeten nuanceren. Sommige heuvels zijn zichtbaar van veraf, terwijl het merendeel van de heuvels dat niet is. Met name grafheuvels die dusdanig op de rug van een helling zijn geplaatst, dat ze onderdeel van de horizon vormen (*cresting*), zullen van veel grotere afstanden zichtbaar geweest zijn.

Zeker in de context van de grafheuvelrijen uit het Laat Neolithicum A, zijn er aanwijzingen dat deze visuele hiërarchie gemanipuleerd werd. Enkele monumenten waren zo geplaatst dat ze over grote afstanden langs de lengte van de hele *alignment* zichtbaar geweest zullen zijn. Andere monumenten daarentegen zullen alleen maar zichtbaar zijn geweest door langs de grafheuvelrij te lopen, waarbij de opeenvolging van grafmonumenten relevant was.

In het laatste deel van het proefschrift is geprobeerd om de patronen in de case studies in een context te plaatsen. Als eerste heb ik gekeken naar hoe prehistorische gemeenschappen reageerden op al bestaande monumenten (Hoofdstuk 7). Met name de houding ten opzichte van eerdere monumenten in de Midden-Bronstijd was fundamenteel anders dan die in de voorafgaande periodes. Waar herbegraving in bestaande monumenten sporadisch voorkwam in het Laat-Neolithicum en de Vroege Bronstijd, was die in de Midden-Bronstijd eerder regel dan uitzondering. Het merendeel van de bestaande grafheuvels wordt in de periode tussen 1800 en 1400 v.Chr. opgehoogd of gebruikt voor secundaire begravingen.

In sommige gebieden, waar dit goed gedocumenteerd is, is in bijna alle grafheuvels minstens een secundaire begraving aangetroffen. Elke grafheuvel die op een heideveld lag werd in een bepaalde mate opnieuw geïncorporeerd en voorzien van een Midden-Bronstijd interpretatie. Deze attitude ten opzichte van bestaande grafheuvels is typisch voor de Midden-Bronstijd. In latere periodes bijvoorbeeld, spelen bestaande grafheuvels nog steeds een belangrijke rol, maar krijgen slechts enkelen extra aandacht. In de Late Bronstijd en de Vroege IJzertijd spelen oudere monumenten een belangrijke rol in de organisatie van een urnenveld. Dit betreft echter een selectie van het totale aantal grafheuvels en omvat niet het hele grafheuvellandschap. De overige grafheuvels spelen dan geen actieve rol meer in het dodenlandschap.

De Midden-Bronstijd attitude tot het grafheuvellandschap toont op deze manier hoe in elke periode een specifiek beeld bestond bij hoe een grafheuvellandschap er uit diende te zien (Hoofdstuk 8). In het Laat-Neolithicum A lag de focus vooral op het creëren van lange grafheuvelrijen. Dit concept van lineariteit en het bewegen langs een as gemarkeerd met grafmonumenten is niet alleen te zien op de Veluwe, maar ook ver daarbuiten. De grafheuvelrijen, komen niet alleen voor op de Veluwe, maar overal waar *Corded Ware* grafheuvels voorkomen, onder andere in Denemarken en Centraal Europa. Er zijn verschillende aanwijzingen dat dit een fenomeen is dat typisch was voor het Laat-Neolithicum A, en dat mogelijk gekoppeld kan worden aan de rol van mobiliteit in het grafritueel.

Vanaf het Laat-Neolithicum B werd het concept van grafheuvelrijen losgelaten. Er werden nog steeds grafheuvels bij of op de bestaande rijen aangelegd, maar daarnaast werden ook tientallen heuvels weg van deze rijen gebouwd. Grafheuvels werden wel nog steeds in heidelandschappen aangelegd. Heides zijn dus een constant gegeven zijn in het grafritueel tijdens het 3de en 2de millennium v.Chr. In die zin kunnen we dus misschien ook spreken van heidegemeenschappen. In het Laat-Neolithicum B en de Midden-Bronstijd kan gesteld worden dat de rol van heide als een dodenlandschap misschien bepalend was voor de locatiekeuze van een grafheuvel.

In het laatste hoofdstuk wordt dieper ingegaan op waarom de grafheuvellandschappen zich op deze manier ontwikkelden. Belangrijk punten hierbij zijn dat de ontwikkeling van het grafheuvel landschap een process van honderden jaren omvat, maar ook dat elke grafheuvel door een groep mensen werd gebouwd, een gemeenschap. Parallellen in de uitwerking van het grafritueel, de choreografie, en het idiosyncratische karakter ervan wijzen op het bestaan van verschillende grafheuvelgemeenschappen. Groepen mensen die samen grafheuvels bouwen.

Door een grafheuvel te bouwen, manifesteerde een gemeenschap zich fysiek in het landschap. Door het manipuleren van de positie van een grafheuvel in dat landschap, werden betekenisvolle relaties uitgedrukt. Zo kan het aansluiten bij een rij grafheuvels bepaald worden volgens genealogische banden, of op andere momenten een uitdrukking zijn van een hiërarchie. Deze duizenden locatiekeuzes hebben geleid tot het creëren van een visueel gestructureerd landschap.

De rol van heidevelden bleef door de eeuwen heen bepalend voor waarom mensen juist hier bleven begraven. Deze heidevelden werden breed gedefinieerd als begravingszones, waar de voorouders lagen. De grafheuvelgemeenschappen keerden er steeds opnieuw naar terug om hun doden te begraven.

Door telkens terug te keren naar deze heidevelden herinterpreteerden de gemeenschappen steeds opnieuw de eeuwenoude relict en incorporeerden deze in een collectief geheugen. Sommige grafheuvels werden hergebruikt, anderen weer niet. Nieuwe heuvels werden gebouwd, om langzaam weer onderdeel te worden van het collectief geheugen. Door nieuwe heuvels te bouwen herstructureerden en definieerden grafheuvelgemeenschappen zich opnieuw rond de (eeuwen-)oude grafmonumenten.